

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۹/۱۱

فصلنامه علمی عرفان اسلامی

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۶

سال نوزدهم، شماره ۷۶، تابستان ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

جلوه‌هایی از بهره‌گیری مضامین و مفاهیم عرفانی در کتب فارسی عمومی

سمیرا شیخ علیا لواسانی^۱

علیرضا صالحی^۲

محمد نوریان^۳

چکیده

درس فارسی عمومی از جمله دروس مهمی است که نقش بسزایی در افزایش دانش ادبی و مهارت‌های زبانی و نگارشی و نیز آشنایی دانشجویان با مفاخر بزرگ فرهنگی و ادبی کشور دارد و براساس اهمیت و ضرورت توجه به آن، با رویکردهای مختلف نقد و پژوهش و تحلیل‌های مختلفی بر فرم، ساختار، موضوع، مضمون و محتوای آن صورت گرفته است. نگارندگان در این جستار، با روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی جلوه‌هایی از بهره‌گیری از مضامین و مفاهیم عرفانی در چند کتب فارسی عمومی می‌پردازد تا نشان دهند چه اندازه در این موضوع به اهداف برنامه‌ریزی درسی نزدیک شده و چه تاثیری در آموزش فرهنگ و ادبیات فارسی دارد. نتایج نشان می‌دهد مضامین عرفانی (اعم از نظم و نثر) علاوه بر اینکه چاشنی زیبا و جذابی به لحاظ هنری در درس فارسی عمومی دارد، به لحاظ عاطفی و تلطیف افکار و تزکیه نفس، بر روح و روان مخاطبان تأثیری مثبت داشته و مدرس آن را در رسیدن به اهداف عالی آموزش زبان و ادب فارسی و گستردگی اندیشه مخاطبان و معرفی بزرگان فرهنگ و ادبیات و عرفان ایرانی و اسلامی، یاری خواهد کرد.

واژگان کلیدی:

فارسی عمومی، عرفان، محتوا، برنامه‌ریزی درسی.

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. نویسنده مسئول:

salehi.iau@gmail.com

۳- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

پیشگفتار

اگر منابع درسی فارسی عمومی مبتنی بر مؤلفه‌های مشخص و مورد قبول استادان و فرزندان رشته زبان و ادبیات فارسی نبوده و بر پایه رویکردهای شورای برنامه‌ریزی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری تدوین نشده باشد ما را به اهداف آموزشی این درس نرسانده و بی‌شک موجب کاهش دانش ادبی و زبانی و نگارشی دانشجویان خواهد شد. «فارسی عمومی تنها درسی است که در شناخت ادبیات پهناور ایران زمین، که محمل تمام فرهنگ آن نیز بوده است، برای همه رشته‌های دانشگاهی، غیر از رشته زبان و ادبیات فارسی، در دانشگاه‌ها در نظر گرفته شده است. از آن‌جا که دانش‌آموزان در تمامی سال‌های تحصیل در مدرسه کتاب فارسی را آموزش می‌بینند، ضرورت دارد فارسی عمومی دانشگاهی با نگاهی پیشرو و هدفمند در نوع نگرش به ادبیات تعریف شده باشد؛ نگاهی که اعماق و ریشه‌های خلیقات فرهنگی و تطور زیبایی‌شناختی را در جهان پیچیده ادبی بکاود و توانایی درکی فراتر و توأم با تفکر نقادانه از فرهنگ و جهان پیرامون ایجاد کند» (بارفروشی، رضوانیان، ۱۳۹۸). بدون شک باید کتاب‌های درسی را مورد تجدیدنظر قرارداد تا آن حالت تاریک و بی‌روح از آن‌ها برخیزد و مطالبشان برای دانشجو چنان دل‌نشین و جذاب گردد که او را بیش از پیش به سوی جوهر ادب سوق دهد؛ در غیر این صورت، چنان خاطر ذهن دانشجو را مشوش و مخدوش می‌کنند که تنها انگیزه کسب نمره آنان را به مطالعه چنین آثاری وامی‌دارد.

موضوعات و مضامین برگزیده در کتاب‌های فارسی عمومی، بسیار مهم‌اند. یکی از موضوعات برجسته و قابل توجه در این کتاب‌ها بهره‌گیری مضامین و مفاهیم عرفانی است که تجربه مدرسان موفق نشان داده است هم به لحاظ عاطفی و تلطیف افکار و تزکیه نفس، بر روح و روان مخاطبان تأثیری مثبت داشته و هم به لحاظ جذابیت و هنری بودن کشش و علاقه‌مندی دانشجویان به ادبیات فارسی رامضعف کرده است.

درباره درس‌نامه فارسی عمومی نقد و پژوهش‌های مختلفی صورت گرفته است؛ از جمله: کتاب‌های فارسی عمومی دانشگاهی از محمود حکم‌آبادی (۱۳۸۰)؛ فارسی عمومی در عیار نقد (نگاهی انتقادی به کتاب فارسی)؛ آیین نقد و جستار از عباس جبارنژاد (۱۳۸۴) از حافظ حاتمی (۱۳۹۳)؛ نقد و بررسی گزیده‌های نظم و نثر فارسی عمومی دانشگاه پیام نور دانش پژوه، از مهین پناهی (۱۳۸۵)؛ و از مریم سیدان (۱۳۹۵) که ذیل نقد «از کتاب‌های منتشر شده برای تدریس فارسی عمومی سه کتاب

فارسی عمومی، مشکلات این گونه کتاب‌ها را بیان کرده است. در هر یک از این منابع مشکلاتی از درس نامه‌های فارسی عمومی مطرح و بیشتر اشکالات ساختاری و مشکلات مصداقی در این کتاب‌ها بیان شده است و درباره رویکردها، ضرورت‌ها و اهداف کمتر بحث شده است (علیقلی زاده، ۱۳۹۶).

حکیم آذر (۱۳۹۵) در مقاله‌ای تحت عنوان انحراف از سرفصل در تألیف فارسی عمومی، سی کتاب را بررسی نموده و معتقد است که فقط در سه کتاب از سی کتاب تمامی موارد مربوط به نگارش آمده و بقیه کتاب‌ها به صورت جسته و گریخته گزیده‌ای از این مباحث را مورد توجه قرار داده‌اند.

به نظر می‌رسد با اینکه مطالعاتی در این زمینه انجام شده، به اندازه کافی مورد عمل قرار نگرفته است و همچنان باید در بررسی کتب آموزش زبان و ادبیات فارسی به طور ویژه در دانشگاه و حوزه علمی، به ویژه در دنیای ماشینی و دوران دیانت و پرورش انسانی و اخلاقی، ضروری است توجه بیشتری به این موضوع باشد و در خصوص این نوشتار هیچگونه سابقه‌ای مشاهده نگردید. نگارندگان در این جستار به چند کتاب پرتیراژ فارسی عمومی که تا حدی بیشترین کاربرد را در میان کتب فارسی عمومی داشته‌اند، و بهره‌گیری آن‌ها از مضامین عرفانی پرداخته‌اند.

بحث و بررسی

ادبیات

مهم‌ترین مسئله در تعریف ادبیات بر مدار دوگانه صورت و محتوا و به ویژه زیبایی و معنا بوده است. نظر اول که بر تجربه زیبایی‌شناختی منفرد و تجربه‌شدنی تأکید می‌کند و نظر دوم که هنر را برای خدمت به علم و جامعه می‌داند و ارزش زیبایی‌شناختی تلقی می‌کند (ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۲۷۵).

در ادبیات کلاسیک، ادبیات غالباً محملی برای تعلیم و وسیله‌ای برای ارائه محتوایی متعالی در نظر گرفته می‌شد. ریشه این مفهوم را باید در اندیشه‌های افلاطون و در فلسفه یونان باستان جست‌وجو کرد. در ادبیاتی متأثر رکن اصلی «پالایش شده» و «اندیشه‌های اخلاقی» و «مفاهیم کلی»، از این بینش فلسفی به‌شمار می‌روند. این چنین است که در ادبیات یونان باستان، دنیایی آرمانی تصویر می‌شود و اسطوره‌ها در این ادبیات جایگاه ویژه‌ای دارند. این بینش بر بخش زیادی از آثار نظم و نثر کلاسیک (و گاه معاصر) فارسی نیز حکم فرماست. ویژگی‌هایی همچون: توجه مفرط به اخذ نتایج اخلاقی، عرفانی و فلسفی؛ توجه فراوان به روح انتزاع در آثار و در نتیجه دوری از واقعیت و عدم توجه به زمان و مکان و مقتضیات و ضرورت‌های آن؛ بینش تمثیلی و دسته‌بندی در دو قطب خیر و شر، زیبا و زشت و...؛ ترسیم چهره‌های آرمانی و قهرمانان برتر. (حمیدیان ۱۳۸۳: ۶۰ - ۵۶)

عرفان

عرفان در لغت به معنای شناخت و شناسایی است و در اصطلاح، معرفت قلبی است که از طریق کشف و شهود حاصل می‌شود. کسی را که واجد مقام عرفان است، عارف و دانشی را که مبتنی بر عرفان است، معرفت می‌خوانند. (انصاری، ۱۳۷۸: ۹) در توصیفی دیگر، عرفان به معنی «شناخت و آگاهی و درایتی است که بعد از جهل و نادانستن به دست می‌آید و یادکردنی است که بعد از فراموشی حاصل گشته باشد و در اصطلاح معرفت قلبی و شناخت خدای و عبادت عاشقانه وی است.» (حائری، ۱۳۸۶: ۷)

عرفان [و تصوف] در بسیاری از اقوام و ملل و مذاهب مختلف جهان و حتی مکاتب فلسفی شایع و رایج است و مکتبی تأثیرگذار در زبان و اندیشه، در تاریخ، فرهنگ و ادبیات اسلامی و ایرانی بوده است. «در زبان گویندگان پارسی، اصول و مبانی این تفکر فراگیر گاهی به احترام و زمانی به انسان و وقتی با اصلاح و دگرگونی یاد شده است.» (همان: ۵) عرفان شناختی حقیقت‌گرایانه و تلاشی عمل-گرایانه فراتر از واقع‌گرایی حسی - عقلی و آرمان‌گرایی تصویری است؛ از این رو این مرام با رازگونگی و غیب‌باوری آمیخته از «عشق» و «ذوق» و «اشراق» همراه است. نوعی روش برای حصول به حقیقت است که بر این فرض بنا شده است که عقل و حواس پنجگانه به دلیل خطاهای ادراکی قابل اتکا نیستند و به‌تنهایی قادر به درک حقیقت نمی‌باشند. از این رو تلاشی برای ادراک بی‌واسطه حقایق نیاز است که بدان عرفان می‌گویند.

دو اصل و هدف مهم درس‌نامه‌های دانشگاهی

در دانش برنامه‌ریزی درسی مؤلفه‌های اساسی شامل ۴ مؤلفه اصلی و کلیدی هدف، روش، محتوا و ارزشیابی می‌باشد که در چارچوب علمی این رشته مورد توافق صاحب‌نظران و اندیشمندان این حوزه مطالعاتی قرار دارد.

رعایت اصل تناسب آموزش زبان و ادبیات به لحاظ کاربرد روش‌های متناسب در تأیید مؤلفه‌های دیگر به‌کار می‌رود. بنابراین موارد ذکر شده بر حدود فعالیت آموزش زبان و ادبیات فارسی تأثیرگذار خواهد بود.

هریک از مؤلفه‌های ذکر شده بر یکدیگر تأثیرگذار و تأثیرپذیرند. مؤلفه‌های اساسی برنامه‌ریزی درسی در یک فرآیند زنجیروار در تأیید هر یک عمل می‌کنند و هر کدام در تقویت مرحله قبلی و بعدی حرکت خواهد کرد و پرداختن به این موارد از اصول اساسی و پایه برای آموزش در قالب آموزش ضروری است.

از آنجاکه زبان و ادبیات فارسی به‌عنوان یک حوزه علمی و دانشی دارای حدود و ثغور فعالیت خود می‌باشد و از آموزش این حوزه علمی در پیوند با مؤلفه‌های اساسی آموزش باید در ارتباط باشد.

لذا مؤلفه‌های برنامه‌ریزی درسی در آموزش زبان و ادبیات فارسی مشترک خواهد بود. اما با این تأکید که دو مؤلفه هدف و محتوا وزنه بیشتری را نسبت به بقیه موارد همراه خود خواهد داشت.

مخاطب شناسی

یکی از بحث‌های مهم در نگارش کتاب‌های درسی دانشگاهی است و پیش از تدوین درس‌نامه‌ها باید خوانندگان واقعی آن‌ها تعیین شود. خواننده واقعی کتاب‌های درسی مقدماتی دانشگاه ممکن است هجده یا نوزده ساله باشد و کتاب تدوین شده شاید نخستین اثر اساسی و مهمی باشد که این دانشجو از طریق آن با حوزه تخصصی روبه‌رو می‌شود. او با موضوع آشنایی اندکی دارد و ممکن است پندارهای نادرستی داشته باشد (لیونکا ۱۳۸۵: ۹۹ - ۹۸). درس‌نامه از این منظر می‌تواند بسیار تأثیرگذار باشد و دیدگاه دانشجو را در زمینه موضوع شکل دهد.

محتوا

محتوا عبارت است از مجموعه مفاهیم، مهارت‌ها و گرایش‌هایی که از سوی برنامه‌ریزان انتخاب و سازمان‌دهی می‌شود. در عین حال آثار حاصل از فعالیت‌های یاددهی - یادگیری معلم و شاگرد را نیز در برمی‌گیرد (ملکی، ۱۳۸۷: ۶۴). فتوحی و اجارگاه (۱۳۹۰) همچنین معتقد است از لحاظ عملی حداقل دو نوع محتوا در هر درس قابل شناسایی است. یکی محتوای مکتوب، که همان کتاب‌های درسی است. دومی محتوای شفاهی مثل توضیحات معلم و تدریس وی.

موضوعات درسی، معمول‌ترین و رایج‌ترین منبع اطلاعاتی برای انتخاب محتوای برنامه است. این موضوع از آن جهت مبنای کار برنامه‌ریزی درسی قرار گرفته است که منعکس‌کننده عقل جمعی بشر و نمایان‌گر میراث فرهنگی آدمیان است.

در کتاب فارسی عمومی درس‌نامه دانشگاهی (فتوحی و عباسی)، بخشی از «کلیات ادبی» به موضوع «ادبیات چیست» اختصاص یافته است. تعریفی که در این بخش از ادبیات ارائه شده است (۱۳۹۵: ۱۳) به کارکردهای ادبیات پرداخته شده است:

۱. ادبیات می‌تواند لذت‌آفرین باشد از آن جهت که زیبا و والاست.
۲. ادبیات ابزار تبلیغ و اقناع است و قادر است کار مذهب و اخلاق را انجام دهد.
۳. ابزار انتقال دانش و آگاهی و تجربه است.
۴. ابزار بیان احساسات و هیجانات و مکنونات درون انسان است.
۵. امکان بیان آگاهی‌های برتر را می‌دهد.
۶. وسیله تزکیه و پالایش روح است.
۷. ادبیات عرصه تمرین آزادی است از آن جهت که سازنده جهانی است که می‌خواهیم و نمی‌یابیم.

۸ ادبیات نشان‌دهنده حقایق اموری است که بر اثر عادت زندگی قادر به درک آن‌ها نیستیم.
 ۹. زمینه همدلی و ارتباط روحی انسان‌ها را فراهم می‌سازد. (همان: ۱۸، با اندکی تلخیص).
 ملاحظه می‌شود که حداقل چهار بند این اهداف در مضامین و مفاهیم و آموزش‌های عرفانی نهفته-
 است.

فتوحی و عباسی (۱۳۷۸)، در مقاله‌ای تحت عنوان «فارسی عمومی» می‌نویسد: داعیه‌داران عرصه علم و ادب و دانشوران توانمند، تاکنون کتاب خوبی برای این درس تدوین نکرده‌اند. کتاب‌های انگشت‌شماری هم که در این زمینه نوشته شده، چون هدفشان فقط گردآوری متون نظم و نثر بوده، هیچکدام برای تدریس این درس جامع و مطلوب نیست. از میان این کتاب‌ها، کتاب برگزیده متون ادب فارسی از کتاب‌هایی است که متون انتخابی آن نه تنها جاذبه و گیرایی ندارد بلکه باعث افسردگی، ملال و انزجار دانشجویان از ادبیات می‌گردد.

آموزش نمی‌تواند بدون در نظر داشتن مؤلفه‌های اساسی حوزه برنامه‌ریزی درسی با تأکید بر هدف، محتوا روش و ارزشیابی دنبال شود. اساس آموزش در ادبیات فارسی بر پایه محتوا قرار دارد و دسته-بندی‌های متعددی به لحاظ ادبیات غنایی، حماسی، عرفانی، تعلیمی، ملل و بقیه موارد دارد. محتوا در آموزش ادبیات فارسی از مهمترین جنبه‌های این حوزه است که تقسیم‌بندی و تقدم و تأخر آن در آموزش ادبیات فارسی باید به طور جدی مورد توجه قرار گیرد. به طور کلی محتوا به مجموعه مفاهیم مرتبط به هم اطلاق می‌شود که زنجیروار اطلاعات متعددی را دنبال می‌کند و در پی ایجاد باور، نگرش و دانش در یادگیرنده است.

کتاب فارسی عمومی و محتوای عرفانی

۱-۲-۴. برگزیده متون پارسی عمومی، جلیل تجلیل، اسماعیل حاکمی، محمد رادمنش، علی شیخ‌الاسلامی، استادان دانشگاه تهران نشر مرکز نشر دانشگاهی چاپ اول ۱۳۸۱ و بیش از ۴۰ بار چاپ شده است و از کتاب‌های پرتیراژ فارسی عمومی بعد از انقلاب اسلامی است که همچنان که از نامش پیداست گزیده‌ها و گزینش‌هایی از نظم و نسل فارسی بدون اشاره به تاریخ ادبیات بوده و هیچ نظم و انسجامی در فصل‌بندی و طبقه‌بندی موضوعه و روشمندی علمی آن دیده نمی‌شود بلکه موضوع و مفاهیم عرفانی از نویسندگان و شاعران عارف مانند ابوسعید ابوالخیر و غزالی و مولوی، حافظ سعدی، عطار و سنایی دیده می‌شود و آغاز کتاب با مناجاتی از تفسیر فارسی و مناجات زیبایی از مثنوی مولوی آغاز شده است:

ای خدای پاک بی‌انباز و یار   دستگیر و جرم ما را درگذار
 و یاد و یاد ما را سخن‌های دقیق   ای که تو را رحم آورد آن ای رفیق

هم دعا از تو اجابت هم ز تو ایمنی از تو مهابت هم ز تو

(تجلیل و همکاران ۱۳۸۱: ۴)

انجام و پایان کتاب هم از سنایی غزنوی، قصیده‌ای با مطلع عرفانی است:

ای در دل مشتاقان از عشق تو بستان‌ها وز حجت بی‌چونی در صنع تو برهان‌ها

در ذات لطیفی تو پیدا شده فطرت‌ها بر علم قدیم تو پیدا شده پنهان‌ها

در بحر کمال تو نقصان شده کامل‌ها در عین قبول تو کامل شده نقصان‌ها

نکته جالب این است که در این کتاب به شعر معاصر توجه شده است و در گزینش شعر معاصر هم گونه‌های عرفانی مانند شعر لطف حق از پروین اعتصامی پررنگ‌تر دیده می‌شود و در این کتاب هیچ شرح و تفسیر و نقد و بررسی عرفانی به‌عنوان آموزش‌های عرفانی و یا شناخت عرفان یا مقدمه‌هایی بر شناخت عرفان و تصوف به‌صورت اختصاصی دیده نمی‌شود.

فارسی عمومی با نگاهی به ادبیات و متون ادبی مهدی محبتی چاپ ۸۴ که چاپ اول ۱۳۸۱ در تهران و نشر سخن است، همچنان که در عنوان صفحه اول آمده است فارسی عمومی با نگاهی تازه به شیوه ساخت و پرداخت و دریافت اثر ادبی همراه با گزیده موضوع ادبیات ایران و جهان و آیین نگارش و گزارش در ۳۰۰ صفحه تدوین شده است. کتاب به نسبت کتاب‌های فارسی عمومی موجود روشمند بوده و نویسنده تلاش کرده که روش و طرح جدیدی ارائه کند. در ۳ بخش و هر بخش در چند فصل تقسیم‌بندی شده است. در بخش دوم نویسنده فصل اول را به‌صورت اختصاصی به نام جلوه‌های جام به موضوع و مفاهیم عرفانی با انسجام و ترتیب زمانی تاریخ ادبیات از رابعه بنت کعب و کشف المحجوب هجویری تا شعر عرفانی معاصر به نام مهر خوبان از علامه طباطبایی آورده است.

انتخاب اولین شعر این فصل به نام عشق بی‌اندیشه است. محوری‌ترین بحث عرفان و تصوف و اندیشه‌های عرفانی است و محبتی، با انتخاب این موضوع مهم، بخش را آغاز می‌کند:

عشق او باز اندر اوردم به بند کوشش بسیار نامد سودمند

عشق دریایی کرانه ناپدید کی تمام کردن شنا ای هوشمند

عشق را خواهی که تا پایان بری بس که به ستمدید باید ناپسند

توسنی کردم ندانستم همی کز کشیدن تنگ‌تر گردد کمند

آخرین شعر عرفانی لطیف معاصر این بخش مهر خوبان از علامه طباطبایی است:

مهر خوبان دل و دین از همه بی‌پروا برد	رخ شطرنج نبرد آنچه رخ زیبا برد
تومپندار که مجنون سر خود مجنون گشت	از سمک تا به سهایش کشش لایلا برد
من به سرچشمه خورشید نه به خود بردم راه	ذره‌ای بودم و مهر تو مرا بالا برد
همه دل‌باخته بودیم و هراسان که رود	پشت سر انداخت و مرا تنها برد

البته در همین بخش فصل‌های دیگری به نام چشمه خورشید و حدیث دل دارد که باز هم از سنایی، مولوی، جامی، عطار و... در آن‌ها حکمت‌هایی با رنگ و بوی عرفانی دارد و جدایی فصل‌ها را در این بخش کمرنگ می‌کند. نکته‌ای که باز جای آن خالی است نقد و بررسی و اشاره به مقدمات یا آموزش‌های عرفانی و شناخت بن‌مایه‌های عرفان و تصوف به‌عنوان یک نوع ادبی است.

فارسی عمومی تألیف دکتر محمود فتوحی و حبیب‌الله عباسی، نشر سخن در ۴ سال ۱۲ بار تجدید چاپ شده‌است. این کتاب براساس انواع شعر و در ۵ فصل، شامل کلیات ادبی، شعر، نثر و ادبیات داستانی و زبان و نگارش فارسی تقسیم‌بندی شده‌است و در فصل اول به کلیات ادبی می‌پردازد و مانند بسیاری از کتب تألیفی باز هم از گزیده‌های شعر و نثر استفاده می‌کند. بر اساس قالب‌های شعری انواع غزل، قصیده، رباعی دوبیتی و شعر منثور را بر اساس ترتیب تاریخی و تحول آن‌ها معرفی می‌کند و در شعر از اشعار سنایی و حافظ، مولوی، سعدی و عطار و در نثر از نثرهای عرفانی مانند مرصداالعباد بهره‌برداری نموده‌است و داستان موسی و شبان و پیر چنگی مثنوی در این کتاب برجستگی خاص دارد و داستان آفرینش آدم از مرصداالعباد که یکی از نثرهای مسجع فارسی و عرفانی است.

در مجموع کتاب ۳۵۰ صفحه‌ای شاید بتوان ۵ درصد آن را با موضوعات عرفانی مطابقت داد. نویسندگان بیشتر بر مدار نقد ادبی و آثاری دارند و به همین دلیل در این کتاب تلاش کرده‌اند دیدگاهی متفاوت از شعر و نثر معرفی کنند. اگرچه آموزه‌های عرفانی از شاعران و نویسندگان عارف در آن دیده می‌شود اما عرفان را به‌عنوان مکتب فکری و فرهنگی و ایرانی معرفی نکرده‌اند.

۴ فارسی عمومی حسن ذوالفقاری چاپ اول آن سال ۱۳۷۸، نشر چشمه است و این کتاب تاکنون به چاپ نود هم رسیده‌است اما از چاپ ۶۴ آن که در سال ۱۳۸۸ به طبع رسیده در این تحقیق استفاده شده‌است. و برگزیده متون فارسی به مباحث دستور زبان‌شناسی و آیین نگارش عنوان اصلی کتاب است شاید بتوان گفت که پرتیراژترین کتاب فارسی عمومی بوده و در طول ۲ دهه گذشته توفیق بهره‌برداری این کتاب کمتر نصیب مؤلفان دیگر فارسی عمومی شده‌است و نام حسن ذوالفقاری به‌عنوان یکی از محققان ادبیات عامه و برنامه‌ریزی درستی در آموزش و پرورش نشانه اصلی موفقیت در این کتاب است کتاب بر اساس انواع ادبی تألیف شده‌است و اولین بار در تاریخ تألیف فارسی عمومی ادبیات عرفانی به‌عنوان یک نوع مهم ادبی مشخص شده‌است و انواع نوشته‌های عرفانی به‌زیبایی

توضیح و طبع شده است بیش از ۲۵ صفحه به صورت اختصاصی به معرفی و شناخت عرفان و تصوف و نمونه‌های عالی ادبیات عرفانی با ذکر تاریخ ادبیات و نویسندگان و سراینده‌ها پرداخته است البته در بخش‌های دیگر هم چون ادبیات تعلیمی و ادبیات داستانی به انواع نوشته‌های عرفانی پرداخته است در مقدمه این نوع ادبی از تصوف به عنوان طریقه‌ای در معرفت و تربیت معرفی شده که بعد از قبل دوم تا امروز در میان مسلمانان رواج داشته است. (ذوالفقاری و همکاران، ۱۳۸۴: ۲۴۳)

سخن شیرین پارسی تألیف صیادکوه، حسنلی، عبداللهی و پارسا، چاپ اول ۸۱ هفدهم ۹۳ نشر سمت، یکی دیگر از پرتیراژترین کتب فارسی عمومی است که مورد استفاده بسیاری از استادان و دانشجویان فارسی عمومی می‌باشد. نام شاعر و استاد نوگرایی کاووس حسن‌لی در میان مؤلفان و دقت نظر علمی وی بهره‌گیری از این کتاب را مضاعف کرده است. کتاب تقسیم‌بندی فصول ۶ گانه دارد و در فصل چهارم بیشتر به موضوع عرفانی اختصاص داده شده است و پیش‌درآمد فصل، معرفی مفصل عرفان و تصوف از شفیع کدکنی می‌باشد که عرفان را دریافت هنری از دین معرفی می‌کند و اشاره دارد تصوف و عرفان یعنی نگاه هنری به الهیات و مذهب یا به عرفان هنری از دین و الهیات است. (نقل از صیاد کو و دیگران ۱۹۱، ۱۳۹۳)

کتاب فارسی عمومی جدید تألیف سیدفرج‌الله موسوی و محمدحسین مقدم. ناشر انتشارات زوار. سال نشر ۱۳۸۳ است پس از بررسی این نتایج حاصل آمد: این کتاب نیز دارای توالی مطلب است و در آن از متون نظم و نثر جذاب استفاده شده است. یکی از نمونه‌های نثر جذاب این کتاب شرح عرفانی «بسم الله الرحمن الرحیم» از کتاب کشف الاسرار و عدة الابرار است.

شرح عرفانی بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ: قوله تعالی: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ». به نام او که زینت زبان‌ها و یادگار جان‌ها نام او؛ به نام او که آسایش دل‌ها و آرایش کارها به نام او؛ به نام او که روح‌ها و مفتاح فتوح‌ها نام او؛ به نام او که فرمان‌ها روان و حال‌ها بر نظام از نام او... بس قفل‌ها که به این نام از دل‌ها برداشته؛ بس رقم‌های محبت که به این نام در سینه‌ها نگاشته؛ بس بیگانگان که به وی آشنا گشته؛ بس غافلان که به وی هشیار شده؛ بس مشتاقان که به این نام دوست را یافته. هم یاد است و هم یادگار، به نازش می‌دار تا وقت دیدار.

گُل را اثر روی تو گلپوش کند جان را سخن خوب تو مدهوش کند

اتش که شراب وصل تو نوش کند از لطف تو سوختن فراموش کند

نشان خاص اهل اخلاص: قوله تعالی: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ». جعفر صادق (ع) را پرسیدند از معنی «بِسْمِ». گفت: اسم از «سمه» است و «سمه» داغ بود. چون بنده گوید: «بِسْمِ اللَّهِ»، معنی آن است که داغ بندگی حق بر خود می‌کشم تا از کسان او باشم.

دردانه‌های سخن: ای درویش! توحید نه آن است که او را یگانه دانی، توحید آن است که او را یگانه باشی کار، عنایت دارد طاعت زیور است، ابراهیم را از آنچه که پدر او «آزر» است؟ ابلیس در آسمان چهارم بود و ابراهیم در بتخانه، کار عنایت دارد و باقی همه بهانه. حج گزاردن تماشای جهان است، نان دادن کار مردان است. کتاب بحثی به نام «درآمدی بر ادبیات عرفانی» دارد که به‌نظرمی‌رسد به فارسی عمومی ذوالفقاری نظر داشته و عیناً آن را در اینجا نقل کرده‌است که موضوعی بسیار ارزشمند در شناخت مقدمات ادب عرفانی است.

تصوف طریقه‌ای در معرفت و در تربیت، رایج در بین مسلمین، که پیروان آن پشمینه‌پوشی را به عنوان نشانه ترک ماسوی‌الله (آنچه غیر از خداست) شعار خویش کرده‌بودند و به همین سبب به نام صوفیه و متصوفه خوانده‌می‌شدند. این طریقه در بین مسلمین از قرن دوم ه. ق. بیش و کم ظاهر شد، اما در این قرن که آغاز ظهور مذهب تصوف است، از عناصر واقعی تصوف و اصطلاحات و افکاری مانند عشق الهی، وحدت وجود، فنا و بقا و غیره، که بعدها مدار تصوف گردید هنوز خبری نبود و اگر بود پختگی قرن‌های بعد نبود، ولی در این قرن، خاصه از زمان رابعه عدویه به بعد زمینه غالب این مطالب فراهم گردید. در قرون سوم و چهارم تصوف رونق تمام یافت و تدریجاً علاوه بر سازمان یافتن جنبه علمی آن، مخصوصاً در قرون تالی (هفتم و هشتم ه. ق.) به صورت یک منظومه (سیستم) نظری عرفانی و آمیخته با فلسفه و کلام و تا حدی مبتنی بر فکر اتحاد و وحدت وجود و عشق به خدا و امکان اتصال مستقیم به وی درآمد.

تصوف بیش از هزار سال است که در مشرق زمین در ممالک اسلامی و بالاخص در ایران رواج زیاد داشته‌است و بسیاری از حکما و شعرا و ادبای ایران با این طریقه آشنایی داشته‌اند. و مخصوصاً تاریخ ادبی ایران از قرن پنجم ه. ق. با تصوف آمیختگی خاصی پیدا کرده‌است. و از آن به بعد کلام خیلی از شعرای ایران - خواه آنان که عملاً در سلک صوفیه وارد بوده‌اند، و خواه آن‌ها که اصطلاحات تصوف را در شعر و ادب به‌کارمی‌برده‌اند - کمابیش رنگی از تصوف داشته‌است. در باب منشأ تصوف و منابع آن آراء مختلف است و ظاهراً حقیقت این است که تصوف در آغاز جنبه اسلامی داشت و بعداً عناصر خارجی تصوف اسلامی غالباً در سه صورت در طی تاریخ تجلی می‌کند:

- ۱- تمسک به شریعت و اجتناب از ترک ضروریات شرعی؛
  - ۲- عدم تقید به حدود و قیود شریعت و اتکا به ذوق و شهود قلبی و روحانی؛
  - ۳- جمع بین این دو صورت و رعایت اعتدال در پیروی از شریعت و جست‌وجوی حقیقت.
- ۷-۲-۴. فارسی عمومی جدید تألیف کامل احمدنژاد - علی ایمانی. نشر ویرایش. چاپ شانزدهم، تابستان ۱۳۹۰. این کتاب به چاپ ۲۴ رسیده و این نشانه جذابیت و موفقیت کتاب است. این کتاب

دارای توالی مطالب تاریخی از قدیم به جدید است و به ترتیب تاریخی تنظیم شده و در فهرست کتاب نمایان است. (احمدنژاد و ایمانی: ۱۱)

نمونه دیگری از جذابیت نظم که در این کتاب به کار رفته شعر «کلوخ انداختن» از مولوی است. باز از دیگر جذابیت‌های برانگیزاننده در این کتاب می‌توان به حکایت ققنوس از عطار اشاره کرد.

هست ققنس طرفه مرغی دلستان   موضع این مرغ در هندوستان

سخت منقاری عجب دارد دراز   همچون نی در وی بسی سوراخ، بازند

(احمدنژاد و ایمانی: ۷۴)

بنمای رخ که باغ و گلستانم ارزوست   بگشای لب که قند فراوانم ارزوست

ای افتاب حسن برون ادمی ز ابر   کان چهره مشعشع تابانم ارزوست

درست است که این کتاب موضوعی طبقه‌بندی موضوعی ندارد اما به‌طور ضمنی از ادبیات حماسی، شعر غنایی، تعلیمی نمونه‌هایی در این کتاب آمده است. ادبیات تعلیمی مانند قسمت‌هایی از بوستان سعدی، عرفانی مانند: نمونه‌هایی از شعر مولوی و حافظ.

بخش‌های زیادی از کتب شاهد در این مقال را ادبیات تعلیمی شامل می‌گردد و بهترین گزینش‌ها را مؤلفان از گلستان و بوستان سعدی انتخاب کرده‌اند؛ در این جا برای جلوگیری از اطاله کلام به دو نمونه از کتاب احمدنژاد و ایمانی اشاره می‌کنیم:

از گلستان:

اسکندر رومی را پرسیدند که دیار مشرق و مغرب به چه گرفتی که ملوک پیشین را خزاین و عمر و لشکر پیش از این بود و چنین فتحی میسر نشد؟ گفت: به عون خدای، عزوجل، هر مملکت را که بگرفتم، رعیتش نیازدم و نام پادشان جز به نیکی نبردم.

بزرگش نخوانند اهل خرد   که نام بزرگان به زشتی برد

دو برادر یکی خدمت سلطان کردی و دیگری به سعی بازو نان خوردی. باری توانگر گفت درویش را: چرا خدمت نکنی تا از مشقت کار کردن برهی؟ گفت: تو چرا کار نکنی تا از مدلت خدمت رهایی یابی؟ که حکما گفته‌اند: نان خود خوردن و نشستن به از کمر زرین به خدمت بستن.

به دست آهن تفته کردن خمیز   به از دست بر سینه پیش امیر

یکی از وزرا پیش ذوالنون مصری آمد و همت خواست که روز و شب به خدمت سلطان مشغولم و به خیرش امیدوار و از عقوبتش ترسان. ذوالنون بگریست و گفت: اگر من خدای را چنان پرستیدمی که تو سلطان را، از جمله صدیقان بودمی.

گر نبود امید راحت و رنج   پای درویش بر فلک بودی
ور وزیر از خدا بترسیدی   همچنان کز ملک، ملک بودی

یکی در مسجد سنمار به تطوع بانگ نماز گفתי به ادایی که مستمعان از او نفرت گرفتندی و صاحب مسجد امیری بود عادل، نیکوسیرت، نمی خواستش که دل آزرده شود. گفت: ای جوانمرد این مسجد را مؤذنانند قدیم، هر یکی را به پنج دینار می‌دهم، تو را ده دینار بدهم تا جایی دیگر روی. برین سخن اتفاق افتاد و برفت. بعد از مدتی به گذری پیش امیر باز آمد و گفت: ای امیر بر من حیف کردی که به ده دینارم از آن بقعه روان کردی که اینجا که رفته‌ام بیست دینارم می‌دهند که جای دیگر روم و قبول نمی‌کنم. امیر بخندید و گفت: زینهار تا نستانی که به پنجاه دینار راضی گردند.

به تیشه کس نخراشد ز روی خارا گل   چنان که بانگ درشت تو می‌خراشد دل

زاهدی مهمان پادشاهی بود. چون به طعام بنشستند کمتر از آن خورد که ارادت او بود و چون به نماز برخاستند بیش از آن کرد که عادت او بود تا ظن صلاح در حق او زیادت کنند.

ترسم نرسی به کعبه ای اعرابی   کاین ره که تو می‌روی به ترکستان است

چون به مقام خویش باز آمد، سفره خواست تا تناولی کند. پسری داشت صاحب فراست. گفت: ای پدر، باری به دعوت سلطان طعام نخوردی؟ گفت: در نظر ایشان چیزی نخوردم که به کار آید. گفت: نماز را هم قضا کن که چیزی نکردی که به کار آید.

ای هنرها نهاده بر کف دست   عیب‌ها برگرفته زیر بغل
تا چه خواهی خریدن ای مغرور   روز درماندگی به سیم ذغل

درویشی را ضرورتی پیش آمد. کسی گفت: فلان نعمتی وافر دارد، اگر بر حاجت تو واقف شود، در قضای آن توقف روا ندارد. گفت: من او را ندانم. گفت: منت رهبری کنم، دستش گرفت و به منزل آن کس درآورد. یکی را دید لب فرو هشته و ابرو درهم کشیده و تند نشسته. برگشت و سخن نگفت. پرسیدندش: چه کردی؟ گفت: عطای او را به لقایش بخشیدم.

مبر حاجت به نزدیک ترش روی   که از خوی بدش فرسوده گردی

اگر گویی غم دل، با کسی گوی	که از رویش بنقد اسوده گردی
بنا هلاک شود دوست در محبت دوست	که زندگانی او در هلاک بودن اوست
مرا جفا و وفای تو پیش، یکسان است	که هر چه دوست پسندد به جای دوست نکوست
مرا و عشق تو، گیتی به یک شکم زادست	دو روح در بدنی، چون دو مغز در یک پوست
هر آنچه بر سر ازادگان رود زیباست	علی‌الخصوص که از دست یار زیباخوست
دلم ز دست به در برد سرو بالایی	خلاف عادت آن سروها که بر لب جوست
به خواب دوش چنان دیدمی که زلفینش	گرفته بودم و دستم هنوز غالیه بوست
چو گوی در همه عالم به جان بگردیدم	ز دست عشقش و چوگان هنوز در پی گوست
جماعتی به همین آب چشم بیرونی	نظر کنند و ندانند اشم در توست
ز دوست هر که تو بینی مراد خواهد	مراد خاطر سعدی، مرا خاطر اوست

نتیجه‌گیری

اهمیت پرداختن به آموزش زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه و تاثیری که بر روند تخصصی شدن افراد می‌گذارد بسیار مهم است. آموزش اندیشه‌های عرفانی در کتب فارسی عمومی نشان می‌دهد که آثار مهم و ارزشمندی در آموزش فرهنگ و ادبیات فارسی دارد از جمله این که دانش‌آموخته فارسی عمومی با شناخت یکی از مکتب‌ها و جریان‌های فکری و فرهنگی ایران به نام عرفان به فهم و درک بیشتری می‌رسد و گذشته فرهنگی را به زبانی نرم و دلنشین درک می‌کند و آرمان‌های فکری و زیبایی عشق و محبت، شجاعت و صداقت و انسانیت را در ذهن می‌پروراند؛ آموزش‌های نظم و نثر عرفانی به لحاظ هنری لذت آثار عرفانی را از نظر زبانی و معنوی بیشتر می‌کند و از نظر عاطفی، عواطف و احساسات پاک دانش‌آموختگان را برمی‌انگیزاند و از نظر تزکیه نفس و روش‌های مبارزه با هوای نفس، در دل‌ها و درون دانش‌آموختگان تأثیر به‌سزایی دارد. دانش‌آموختگان به استقلال خالق آثار ادبی دور از وابستگی‌های اجتماعی و سیاسی پی‌می‌برند و از همه مهمتر عرفان به غنای بیشتر نظم و نثر ادبی می‌افزاید.

پیر چنگی که به‌عنوان عرفانی‌ترین داستان‌های مثنوی شناخته شده‌است، در اغلب کتب فارسی عمومی غیر از کتاب تجلیل و همکاران، گزینش شده که تأثیر بسزایی در شناخت نکات عرفانی و برداشت‌های لطیف عرفانی دارد.

خوشنام بودن به لحاظ علمی و ادبی نویسندگان یکی از موارد مهم جذابیت و علاقه‌مندی استادان و دانشجویان به بهره‌گیری از این کتاب‌های عمومی است نکته‌ای که باز جای آن خالی است نقد و بررسی و اشاره به مقدمات یا آموزش‌های عرفانی و شناخت بن‌مایه‌های عرفان و تصوف به‌عنوان یک نوع ادبی است.

از حیث محتوا، در جنبه‌های متفاوت تناسب، ترتیب و توالی موضوعی با توجه به مهارت‌های متعدد، دانش و ویرایشی، به‌کاربردن واژه‌های مناسب و صحیح توزیع حوزه دانشی، جذابیت محتوایی، کاربردی بودن محتوا، تأکید بر جنبه‌های هویتی، پرورش مهارت‌های نقادانه، تقویت مهارت‌های ادبی و خلاق و ارتباط با دیگر حوزه‌های دانشی از جمله مواردی بود که کتاب‌های آموزشی در زبان و ادبیات فارسی نیاز به بازبینی جدی دارند.

با توجه به اهمیت اصلی موضوع این مقاله مبنی بر بررسی کتاب‌های فارسی عمومی به‌عنوان یکی از دروس مهم دانشگاهی که در حفظ و نگاهداشت دانش اصیل فارسی نقش بسیار اساسی را ایفا می‌کند پیشنهاد می‌شود که برای تدوین و ارزشیابی کتاب‌ها چهارچوب زیر رعایت گردد:

کلیه کتاب‌ها دارای اهداف روشن، شفاف و قابل اندازه‌گیری و سنجش باشد.

کلیه کتاب‌ها دارای تناسب محتوایی به لحاظ طولی و عرضی باشند، به‌ویژه در آموزش مقدمات عرفانی، زبان ساده و قابل فهم رعایت شود.

تصاویر و نمادهای درسی متناسب با محتوا در متون قرار بگیرد.

منابع و مأخذ

- (۱) آرمند، محمد، ملکی، حسن (۱۳۹۸). مقدمه‌ای بر شیوه طراحی و تألیف کتاب درسی دانشگاهی. ناشر سمت.
- (۲) اصفهانی بلند بالایی، یاسمن، ۱۳۹۷، آسیب‌شناسی کتاب های فارسی عمومی و شیوه تدریس آن، دهمین همایش ملی آموزشی آموزش، تهران
<https://civilica.com/doc/۸۱۳۸۳۵>
- (۳) انصاری، قاسم، مبانی عرفان و تصوف، نشر طهوری، تهران، ۱۳۷۵.
- (۴) تجلیل وهمکاران، جلیل وهمکاران (۱۳۸۱)، برگزیده متون پارسی عمومی، دانشگاه تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- (۵) بارفروشی، هاله. رضوانیان، قدسیه (۱۳۹۸). نقد آسیب‌شناسانه درسنامه‌های فارسی عمومی. پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ماه نامه علمی پژوهشی، س ۱۹، ش ۳، خرداد ۱۳۹۸-۲۰۵-۱۸۱
- (۶) پناهی، مهین (۱۳۸۵). نقد و بررسی گزیده‌های نظم و نثر فارسی دکتر دانش پژوه، نامه علوم انسانی، شماره ۱۴، تابستان و پاییز، صص ۱۴۳-۱۵۰.
- (۷) حائری، محمد حسن (۱۳۷۴) متون عرفانی فارسی، تهران: کتاب ماد.
- (۸) ----- (۱۳۸۶) مبانی عرفان و تصوف و ادب پارسی، تهران: علم.
- (۹) جبارنژاد، عباس (۱۳۸۴). کتاب فارسی عمومی در آینه نقد و جستار. سخن سمت، شماره ۱۶، زمستان.
- (۱۰) حاتمی، حافظ (۱۳۹۳). عیار نقد (نگاهی انتقادی به کتاب فارسی عمومی دانشگاه پیام نور)، مجموعه مقالات نهمین همایش بین المللی انجمن ترویج زبان و ادبیات فارسی، صص ۱۷۵۱-۱۷۶۱.
- (۱۱) حکم آبادی، محمودی (۱۳۸۰). نگاهی به کتابهای فارسی عمومی دانشگاهی. کتاب ماه ادبیات و فلسفه، شماره ۴۹، آبان ماه.
- (۱۲) سیدان، محمد (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی تألیف فارسی عمومی دانشگاهی (مطالعه موردی، ادبیات معاصر در سی کتاب منتخب)، پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی، ش ۳ (۲۳)، صص ۱۱۵-۱۳۲.

- ۱۳) رحمانی عبدالله، وزیری نژاد رضا، احمدی نیا حسن، رضائیان محسن. **مبانی روش شناختی و کاربردهای روش دلفی: یک مرور روایی**. مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان. ۱۳۹۹؛ ۱۹ (۵): ۵۳۸-۵۱۵
- ۱۴) علیقلی زاده، حسین (۱۳۹۶). **ضرورت ها، اهداف و رویکردهای درس نامه فارسی عمومی در دانشگاهها (مطالعه موردی: فارسی عمومی پیام نور)**. پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، شماره ۴۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، صص ۵۷ - ۸۱.
- ۱۵) فتحی واجارگاه، کوروش (۱۴۰۰). **اصول و مفاهیم اساسی برنامه ریزی درسی**. علم استادان.
- ۱۶) محبتی، مهدی (۱۳۸۴) **فارسی عمومی با نگاهی به ادبیات و متون ادبی**، تهران، سخن
- ۱۷) **صیادکوه و همکاران**.

Manifestations of Using Mystical Themes and Concepts in General Persian Textbooks

Samira Sheikh olya Lavasani-Alireza Salehi-Mohamad Noorian
PhD Student, Persian Language and Literature, South Tehran Branch, Islamic Azad
University, Tehran, Iran

Assistant Professor, Persian Language and Literature, South Tehran Branch, Islamic
Azad University, Tehran, Iran. * Corresponding Author, salehi.iau@gmail.com
Associate professor, Persian Language and Literature, South Tehran Branch, Islamic
Azad University, Tehran, Iran

Abstract

The general Persian course is one of the courses with general importance that plays a significant role in increasing literary knowledge and writing skills as well as familiarizing students with the great cultural and literary heritage of the country. Many researches on its structure, topic, theme and content have been done yet. The teaching of mystical ideas in general Persian textbooks shows that it has important and valuable effects in teaching Persian culture and literature. The authors of this essay, with a descriptive-analytical method, examine the manifestations of the use of mystical themes and concepts in several general Persian textbooks, to show you how much they approach the goals of lesson planning in this subject and what effect it has on the teaching of Persian culture and literature. The results show that mystical themes (generally In addition to the fact that it has a beautiful and attractive flavor in terms of art in the general Persian lesson, it has a positive effect on the soul and spirit of the audience in terms of emotion and refinement of thoughts and self-cultivation, and its teacher achieves the lofty goals of teaching the Persian language and literature and expanding the audience's thinking and introducing the greats of literature and culture. Iranian and Islamic mystics will help.

Keywords:

. general Persian, mysticism, content, curriculum planning

